

VEDA A MORÁLNA ZODPOVEDNOSŤ VEDCA

V. I. TOLSTYCH

Pod týmto titulom uverejnili Voprosy filosofii stať sovietskeho filozofa V. I. Tolstycha,* pre ktorého Brechtova hra „Život Galileiho“ bola príležitosťou zamyslieť sa nad aktuálnymi etickými otázkami vedy. Súčasný vedecký výskum prebieha v zložitých spoločenských podmienkach, medzi ktorými, žiaľ, sa neľahko prejaví aj tlak určitých spoločenských síl na zamlčanie, prípadne popretie vedeckej pravdy, tendencia ku kompromisom, k čachrovaniu s výdobytkami vedy. Dôrazom na nekompromisnosť, ocenením a vyzdvihovaním osobnej statočnosti poďčiarkuje autor tie momenty v mravnom postoji vedca, ktoré majú všeobecnú platnosť, ktoré od čias Galileiho nestratili nič na aktuálnosti. Veda a mravnosť nekráčali vždy dejinami ruka v ruke, avšak v súčasnosti je medzi nimi zvlášť veľká dištancia. Autor citlivo, ale dôrazne upozorňuje na slabiny úzko scientistického postoja k vedeckej práci, keď ignorovanie spoločenských vplyvov a faktorov, podmieňujúcich využitie, uplatnenie vedeckých poznatkov, sa neraz stáva iba formou úniku vedca pred spoločenskou a mravnou zodpovednosťou.

V skrátenej úprave prinášame hlavné myšlienky stať v autentickom znení. Redakcia

Jestvuje choroba, ktorú by sme mohli nazvať „strachom z asociácií“ . . . Čo však stojí hra alebo predstavenie, ktoré nevyvoláva asociácie, t. j. rozmýšľanie o sebe a o svojej dobe? Vari naozaj sa divák ponáhla na Tri sestry alebo na Hamleta tak, ako sa patrí na významnaného žiaka, ktorý si chce „preveriť“ a „upevniť“ svoje poznatky z dejín? Nie! Čitateľ vo svojom vnímaní umenia je tvor v značnej miere „egoistický“. Sledujúc, ako žili ľudia v kráľovstve dánskom, sa ako spoločenský človek zaujíma predovšetkým o to, aký vzťah má osud „troch sestier“ alebo „dánskeho princa“ k nemu samému a k jeho dobe.

Galileiova dráma vyvolala u autora týchto riadkov spomienku na udalosť z nedávnej minulosti.

Na Odeskej univerzite I. I. Mečnikova pracuje 80-ročný profesor Ivan Ivanovič Puzanov, vedúci katedry zoológie stavovcov. Zaoberal sa problémami, ktoré nesúviseli priamo s predmetom vtedajších sporov v biológii. A predsa. Verný svojmu charakteru, vrhol sa doprostred bitky. Publikuje stať „Salto mutácie a metamorfózy“, kde otvorene hovorí o svojich principiálnych výhradách proti T. D. Lysenkovi v metodologických otázkach biológie. Začali komisie, nekonečné „previerky“. Hľa, čo napísal I. I. Puzanov v liste vedeckej rade univerzity — a my súhlasíme s autorom stať v „Pravde Ukrajiny“, že tieto slová treba čítať „stojac, ako prísahu“:

*) V. I. Tolstych, Nauka i mravstvennaja otvetstvennosť učonnogo. Voprosy filosofie 1967, 4, 77—86.

„Darmo členovia niektorých komisií predpokladajú, že sa budem musieť vzdať svojich názorov. Mne v mojom veku sa nepatrí prejavíť slabosť v *principiálnych* otázkach tým, že by som sa zriekol svojho presvedčenia, aby som si na sklonku svojich dní zabezpečil spokojnosť a blahobyt. Zvlášť sa ma to týka ako profesora univerzity, kde pôsobil Sečenov, Mečnikov, Kovalevský, ktorí vo vede nikdy neklamali.“¹

Je to zlé, žiaľ Brechtova hra „Život Galileiho“, vyvolala u mňa ako u jedného z divákov takú konkrétnu asociáciu?

Občianske svedomie diváka môže umenie prebúdať aj uspávať. Všetko závisí od vzťahov, vznikajúcich medzi umením a divákom. Divákovi, ktorý privykol na to, že jeho *osobne* sa nič nedotýka, nerúbe mu do živého, je Brechtova dramaturgia ťažko dostupná, ako napokon aj umelcom, ktorí nechcú niesť riziko spresnenej sociálnej adresy do hladiska. Brechtov vzťah k divákovi je vždy *polemický, konfliktný*. Ponechávajúc nevyhnutnú mieru vlády objektívnym podmienkam života, dramaturg súčasne nie menej podčiarknuto „nadsadzuje“ úlohu každej osobnosti v historickom prograse. Brecht zaplňa mravný obsah svojich hier každodennou *politickou* myšlienkou, ideou, adresovanou *všetkým a každému*. Preto ho neuspokojuje prostý súhlas alebo nesúhlas diváka s tým, čo sa deje na scéne. Dôležité je vyvolať konflikt vo vedomí a v duši každého v hladisku, prinútiť ho k polemike so sebou samým, so svojím svedomím. A tu, prirodzene, mnoho závisí od povahy a kvalít samých divákov, od toho, ako sami riešia večnú otázku: „načo ideme do divadla?“

Ideový dosah umeleckého obrazu alebo diela je vždy bohatší než jeho konkrétny obsah. Galileiho osud zobrazený v Brechtovej hre, dvíha otázky, okolo ktorých neprešlo nezainteresovane ani jedno pokolenie, tobôž nie súčasné.

Závisí pokrok vedy od morálnej veľkosti jej tvorcov? Existuje spojenie — a aké — medzi intelektuálnymi úspechmi a medzi morálnym postojom a profilom vedca? V epoche, keď sa veda včleňuje do „príjmov“ a „výdavkov“ *celej* spoločnosti, keď vedecko-technické objavy vnikajú do všetkých pórov ľudského bytia a nesú ľuďom súčasne veľké blaho a veľké zlo, keď výtobytky vedeckého myslenia sa stávajú faktorom politického boja, keď etický relativizmus zapustil hlboké korene vo vedomí určitej časti vedcov, nadobúdajú tieto otázky osobitnú pestrosť. Odpoveď na ne sa dotýka už nie iba úzkej vrstvy intelektuálov, ako to často bývalo v minulosti, ale doslova každého človeka.

Progressívni vedci vždy zdôrazňovali mravný význam a úlohu vedy vo vývine spoločnosti. V úvode ku knihe francúzskeho chemika, jedného zo zakladateľov syntetickej chémie, M. Bertelota *Veda a mravnosť* K. A. Timiriazev okrem iného napísal: „Veda vo svojom nepretržitom vzostupnom pohybe obohacovala ľudstvo materiálne aj morálne, pretože koniec koncov úspech/ v jednom i v druhom smere ide ruka v ruke, úmerne s rastom poznatkov, nehovoriac už o tom, že úspech mravnosti sa časom ocitá v priamej závislosti od úspechov materiálnych.“² Vynikajúci ruský vedec vidí vo vede *nástroj* uskutočnenia aktívnej morálky v živote, ktorá si kladie za úlohu „zmenšenie nepravdy, zla a utrpenia.“³

M. Bertelot sa dokonca ocitá v hodnotení mravnej sily vedy na krajných pozíciách. Pokladá ju za jedine schopnú „vytvoriť pevnú oporu ľudskej osobnosti a budúcej spoločnosti“. Celý pátos jeho knihy je vlastne v úprimnej viere, že všeobecné víťazstvo vedy zabezpečí ľudstvu „najvyššiu mieru šťastia a mravnosti“.⁴ Pre človeka, ktorý počíta viacej s „pravidelnou evolúciou“ než s „násilnými prevratmi“, je také hladis-

¹ Pravda Ukrajiny, Kijev 1965, 26. maja.

² M. Bertlo, *Nauka i nraustvennosť*, Moskva 1898, 11.

³ Tamže, 15.

⁴ Tamže, 48.

ko prirodzené. Po polstoročí iný vynikajúci vedec, súčasník hirošimskej a osviečimskej tragédie A. Einstein zapochyboval o harmónii vedy a mravnosti a uprednostňuje tú druhú. Osud ľudstva závisí odteraz od jeho morálnej pevnosti a nie od úrovne technických úspechov. Toto Einsteinovo presvedčenie ukazuje, v akom smere evolucionizovalo hľadisko M. Bertelota. Nech je akákoľvek veľká sila vedy, nie je schopná — dokonca ani v období svojho najväčšieho vzletu — sama zabezpečiť také morálne základy spoločnosti, ktoré by garantovali jej budúcnosť, rozumné využitie výdobytkov ľudskej myšlienky. A. Einstein bol rovnako ďaleko od uznávania nevyhnutnosti „prevratov“, avšak život ho priviedol na prah takéhoto záveru.

Vzťah medzi vedou a mravnosťou nie je taký jednoduchý a priamočiary, ako si to predstavujú autori niektorých statí. V jednej z nich, publikovanej v rámci diskusie „Vedenie a mravnosť“ na stránkach Komsomolskej pravdy, bolo možné prečítať si takéto „optimistické“ riadky: „Exaktné vedy dodávajú ľudskej psychológii nový štýl. Oslobodzujú človeka od strachu, kolísania, morálnych kompromisov. Ak sa človek pri svojom konaní opiera na vedeckú analýzu podmienok, ak je vedecky presvedčený, že si vybral najlepší variant konania, nemá sa čo báť, ani chytráčiť, odtahovať sa, klamať, sľubovať nemožné“.⁵ Ako vidieť, všetko je jednoduché. Racionalizmus, vychádzajúci z vedeckej analýzy podmienok, zabezpečí mravne naprogramované konanie. Autor je zjavne náchylný „sľubovať nemožné“.

Žiaľ, úroveň vedomia (poznania) tak u jednotlivých osobností, ako aj v celých epochách sa nekryje s úrovňou *mravného vedomia*. Konanie civilizovaného človeka sa, prirodzene, líši od konania nekultivovaného divocha. No podobnými kontrapozíciami možno málo vysvetliť. Bez idealizovania morálky občanov v antickom „polise“ sa ocitáme v údive nad značným nesúlodom medzi nízkou úrovňou poznatkov (z hľadiska súčasného človeka) a vysokou úrovňou mravného vedomia, vyjadreného v gréckom antickom umení. Protirečenie medzi „tempami“ rozvoja poznatkov a medzi „tempami“ rozvoja mravného vedomia sa silne pociťuje aj v našich dňoch a nerieši sa jednoduchým zväčšovaním integrálu vedeckých poznatkov.

Predstava „veže zo slonovej kosti“, kde sa možno schovať pred búrkami a nárokmi života, preniká aj do sveta vedy. Vedľa teórie „umenie pre umenie“ právo na existenciu si vybojujú aj teória „veda pre vedu“. Dekadenciu teda nemožno pokladať iba za monopol umenia. Je to všeobecná črta buržoázneho svetonázoru v epoche imperialismu.

Veda — ako všetko živé — sa vyvíja v protirečeniach, v boji názorov. Tento boj však nadobúda zmrzačené formy, len čo sa narušia elementárne etické normy. V ideovom boji, ktorý nie tak dávno prebiehal u nás v biológii, boli tieto elementárne etické normy narušené. Genetici podobne ako Galilei prosili len o jedno: pozrite sa do ďalekohľadu — t. j. na fakty. Avšak namiesto vyvrátenia, hodnotenia týchto faktov počuli iba výber citátov, veľmi správnych, ale nemajúcich nijaký vzťah ku génom a chromozómom. „Žiaľ, vo vedeckom prostredí sú ešte známe príklady »krvavého« boja — píše akademik N. Belov —, krvavého nie celkom v prenesenom zmysle slova, ak by sme mali porátať všetky infarkty, ku ktorým došlo v dôsledku zakázaných úderov, samolúbnej vypočítavosti, chamtivosti, vedomého zapierania vedeckej pravdy.“⁶

Vráťme sa však ku Galileimu.

Ak možno hovoriť o pripravenosti k smrti, tak Jordano Bruno bol morálne pripravený k strašnému finále, aké mu naznačila inkvizícia. Ešte v diele *O hrdinskom entuziazme* nezmieriteľný Nolanec povedal: „Niet pochybností, že lepšia je dôstojná

⁵ Komsomolskaja Pravda 11, 12. 1963.

⁶ Literaturnaja Gazeta 1967, 17. januárja.

a hrdinská smrť než nedôstojný a podlý triumf.⁷ Na námestí kvetov v Ríme na hranici dokázal premyslenosť svojho výroku. Napokon Galileovo zrieknutie sa očividne ukázalo, že nedôstojný a podlý *triumf* je dokonca nemožný: ľuďom nie je jedno, za akú mravnú cenu sa vykupuje možnosť žiť. Scéna zobrazujúca Galileiho v marazmatickom stave — tak ako je napísaná v hre — svedčí o úplnom krachu Galileiho ako osobnosti.

Poznamenávame, že Brecht aj tu zostal verný pravde charakteru. Jeho hrdina nie je z tých, čo v sile „objektívnych podmienok“ budú hľadať ospravedlnenie. Dramatikova pozícia dokonca vylučuje aj najmenšiu možnosť ospravedlnenia vôbec. Brechtov Galilei si jasne uvedomuje neospravedliteľnosť aktu zrieknutia sa, zbabelého konania. Jeho vôľa, charakter sú pod ustavičnou kontrolou rozumu, ktorý vylučuje nepremyslené rozhodnutie. A ak predsa urobí niečo, z čoho sa potom kajú, tak vôbec nie preto, že „nevedel“. Príliš vysoká je úroveň vedcovho vedomia, aby mohol podlahnúť vábivej formule „chytrý popleta“ alebo navyše odvolať sa na „najvyššie zámery“. Malému mníchovi, ktorý mu navrhuje túto druhú verziu, odpovedá: „Ak by som súhlasil s mlčaním, tak by som to urobil, samozrejme, nie z vyšších, ale z veľmi prízemných pohnútok, aby som mohol žiť v blahobyte nepoznajúc prenasledovanie a podobné veci.“

V spisovateľovom celostnom hodnotení Galileiho je potrebné rozlišovať dva tesne spojené a predsa relatívne samostatné momenty: Brecht nekompromisne odsúdil fakt zrieknutia sa, no ako umelec-realista nepostupuje tak v otázke charakteru; načrtáva ho ako zložitý a protirečivý. Neponáhla sa *odsúdiť*, ale chce *pochopiť* svojho hrdinu.

Brecht chápe, že tam, kde sú dôležité iba „zákony poklonkovania“, sa mravnosť stáva čisto osobnou záležitosťou. A naozaj, ak sa konanie hodnotí bez vzťahu k motívom, ktoré ho vyvolali, ak je dôležité to, čo hovoríš, a naskrze nedôležité to, čo si pritom myslíš, ak sa za kacírstvo ráta sama snaha poďívať sa na svet vlastnými očami, tak akýže význam má tvoje mravné presvedčenie a pohnútky? Sťažujú život a nedovoľujú spokojne sa venovať svojim záležitostiam. Veď vedec ako hociktorý iný človek a občan chce, aby ho chápali, trpí, keď ho stíha neúspech, nepriazeň alebo nepozornosť. Morálne utrpenie, ktoré prežíva, je neprístupné bočnému pozorovateľovi — skromnosť sa tu formuje akoby samým povolaním. Avšak výčitky svedomia, myšlienkové boje jestvujú, zbaviť sa ich nemožno.

Galilei žije v svete, kde sa mravné pohnútky neberú do úvahy. Úspech dosahuje ten, kto vie žiť podľa „dvojakého účtovníctva“: jedno — pre „nich“, druhé — pre „seba“. Galilei akoby si osvojil túto premúdrost. Brecht nie raz podčiarkuje pretváрку, životnú priebojnosť svojho hrdinu. Klamať, mlčať, pretvarovať sa, písať pokorné chvály a rozdávať ubezpečenia o „najvyššej úcte“ niemandom v kutniach — to boli taktické zbrane, ktorými vedec-Galilei nepohŕdal v nádeji, že ich pomocou si ubráni právo na vedecký výskum aj právo na existenciu. Chytráčenie čestného človeka však má jeden podstatný nedostatok: ľahko ho možno poznať. Galileiho chytráčenie bolo oveľa naivnejšie než úskoky všemocnej cirkvi. Jeho protivníci ho poznali lepšie než on ich.

Obrana pravdy si vyžaduje predovšetkým zvláštnu statočnosť. A práve tej nemal Galilei, ako to sám neskoršie pochopil. Veľmi sa mýlia tí, ktorí si myslia, že pravda si sama prerúbe cestu. Nie, „najavo vychádza práve toľko pravdy, koľkej dopomôžeme“, hovorí autor ústami svojho hrdinu. Sila alebo slabosť charakteru, morálne vlastnosti osobnosti vo vede sú rovnako podstatné ako aj v politike. V stati Pamiatke Marie Curie A. Einstein napísal: „Morálne vlastnosti vynikajúcich osobností majú možno väčší význam pre dané pokolenie a pre celý beh dejín než čisto intelektuálne výdoby-

⁷ Dž. Bruno, *O geroičeskom entuziazme*, Moskva 1953, 62.

ky. Tie v oveľa väčšej miere závisia od veľkosti charakteru než je to zvykom priznávať.⁸

Tento záver je naozaj výslednicou boja a utrpenia veľkého fyzika. Pred samou smrťou sa Einstein priznáva, že hoci celý život sa snažil statočne brániť etické presvedčenie v spoločnosti cynikov, dарило sa mu to „s premenlivým úspechom“... Nemožno nepriznať, že pre tohto geniálneho vedca bola charakteristická nielen logika konania, ale aj výnimočné ľudské vlastnosti, ktoré vo chvíľach rozhodovania hrali dominantnú úlohu.

Galileimu istotne „nič ľudské nebolo cudzie“: náchylnosť k zmyslovým radostiam svedčí len o plnosti a mnohostrannosti charakteru. A nie tu treba hľadať príčinu mravného pádu veľkého vedca. Odlišný obraz vedca-punktičkára, duchovného samotára, ktorý sa čas od času objavil v umení, nie je nič iné ako umelecká ilúzia, často, pravda, vyvolaná pocitom sebaobranu. Brechtov Galilei nemá nič spoločného s roztržitým, farbavým a smiešnym „čudákom“, ktorý sa každú chvíľu ocitá v kaluži. Fyzicky silný, vášnivý vo všetkých prejavoch svojej náture, časom nezbedný a výtržnícky, skrátka ako človek z mäsa a krvi stojí pred nami Galilei v Brechtovej hre. Tento život milujúci človek všade trpí nedostatkom statočnosti, čo by snáď bolo možné odpustiť vo všedných záležitostiach, avšak nie tam, kde sa bráni ideové presvedčenie.

Brecht ako realista veľmi dobre chápe, že zodpovedným sa cíti iba ten, kto si uvedomuje, že on sám je pánom svojho rozhodovania. A ak každé ľudské rozhodnutie je zložitou syntézou charakteru umocneného podmienkami, potom súčasne so zmenou podmienok sa treba postarať aj o charakter, pre ktoré by boli také zmeny primerané. Takéto hodnotenie významu charakteru, vôle človeka nemá nič spoločného s idealizmom ani voluntarizmom. V našej epoche, keď každý človek, či si to uvedomuje alebo nie, je *politickým* človekom, ktorého samy podmienky života nútia rozhodnúť sa vybrať si tú alebo druhú stranu barikády, nemožno nekompromisnosť mravnej pozície autora *Života Galileiho* pokladať za prepiatu.

Cez stáročia nieslo ľudstvo legendu o veľkom kacírovi, ktorý akoby po inkvizíciu vynútenom zrieknutí sa zvolal: A predsa sa točí! *Nič takého nebolo!* Bolo to, čo ukázal Brecht, lebo historické dokumenty potvrdzujú umeleckú verziu viac než legendu. Avšak aj optimizmus ľudstva je pochopiteľný. V tejto legende je pocit hrdošti na víťazný rozum; na stálosť vedeckej myšlienky, je v nej viera v pokrok. Keď Brecht trval na nevyhnutnosti nekompromisného odsúdenia samého faktu „zrady“ a zanechal druhú redakciu hry (roky 1946—1947), súčasne s tým poznamenal, že z vďaka za to, že Galilei veril vede, spojenej s ľudom, mu ľud preukázal česť tým, že v priebehu storočí nikde v Európe neveril, že sa zriekol.⁹

Hra „Život Galileiho“ má v sebe pre diváka drahú a potrebnú myšlienku o zodpovednosti človeka pred svojou dobou a budúcnosťou. Je v tom, že nemožno čachrovať so svojím presvedčením, nemožno robiť so svedomím kompromisy, keď je reč o osude pravdy. Táto myšlienka je ďalej v tom, že „zakrvavenými“ rukami sa pravda ani nedobýja, ani nebráni. Proti oblúbenej fráze filistra „čo ja môžem sám urobiť“ stavia druhú tézu: „aké víťazstvo sa dosiahlo tým, že jeden človek povedal — nie!“ Táto myšlienka je v tom, že individuálna hodnota osobnosti sa meria stupňom jej statočnosti v boji za pokrokové myšlienky doby.

Preložila Elena Filová

⁸ *Fizika i realnost*, Moskva 1965, 116.

⁹ *Teatr.*, 5/1, 350.